

hogy Jókai nem akarta észrevenni mindazt, amit Mikszáth felismert? Történetietlen dolog azt gondolni, hogy Jókai azért, mert kortársa volt Mikszáthnak, már okvetlenül ugyanolyan nézőpontra tudott felemelkedni mint ő. Ha Mikszáthot is gátolták a 90-es évekig a nemesség reformkori és szabadságharc alatti tetteinek dicső emlékei a tisztánlátásban, mennyivel inkább így volt ez Jókainál, aki mindezt át is élte és még férfikora teljében is történelmileg jogosult illúzió-

val gondolhatta azt, hogy a reformkor folytatását vállalni tudja a középnemesség. Ötven-hatvan éves kora után pedig csak kevés író tudja már visszavonni régebbi nézeteit! De erről a szemponttól nem kívánok itt vitatkozni, hiszen a bírálat eddigi részei is állandó utalásokat tartalmaznak rájuk. Hadd hívjuk fel még a könyvkiadó figyelmét arra, hogy Alexander Bernát mindig x-szel írta a nevét és nem ksz-szel, amint ez a 383. lapon látható. Nagy Miklós

BALASSI BÁLINT ÖSSZES VERSEI

(Magyar Klasszikusok) Sajtó alá rendezte Bóta László, bevezette Fekete Sándor Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1954.

Az 1954-es könyvnapra a Szépirodalmi Könyvkiadó »Magyar Klasszikusok« sorozatában Balassi Bálint összes verseivel örvendeztette meg mindazokat, akik szeretik a magyar költészetet. Valamikor, még 1924-ben éppen Dézsi Lajos Balassi-kiadásával kapcsolatban vetette fel Babits Mihály azt a kérdést, hogy milyenek is kell lennie a jó klasszikus-kiadásnak. »Kétféle jó klasszikus-kiadást képzelhetek — írta. Egyiket a tudománynak, másikat a művelt közönségnek. Egyik adja az apparátust. Másik az eredményt. Egyik salakos szesz, tölcserrel és szűrőpapírral. Másik a tiszta, leparólt aranyedv. . . . Egyik csupa kérdés és probléma. Másik csak kincs és felelet.« És kénytelen volt megállapítani, hogy irodalmunk mind a kettőnek ugyancsak híjával van, de különösen szegények vagyunk jó népszerű kiadásokban, pedig elsősorban ezekre volna szükség.

Kultúrpolitikánk azóta a múlt sok mulasztását pótolta.

A Magyar Klasszikusok sorozat kötetei legnagyobb íróink műveit teszik széles tömegek számára hozzáférhetővé, s ugyanakkor nagy részük a szakemberek számára is tud újat, tanulságosat nyújtani. Balassi Bálint verseinek erről a kiadásáról is elmondhatjuk ezt. Bóta László, a versek sajtó alá rendezője s a jegyzetek összeállítója, valamint Fekete Sándor, a bevezető tanulmány szerzője egyaránt jó munkát végeztek.

A Balassi-filológia az utóbbi évtizedekben hatalmas eredményeket ért el. Elég Dézsi Lajos és Eckhardt Sándor kiadásait egymás mellé helyoznunk, hogy ezeket egy szempillantás alatt lemérhessük. A költő életrajza, műveinek szövege, időrendje, esetleges forrásai, elsősorban Eckhardt Sándor és Waldapfel József kutatásai alapján, ma már nagyjából tisztázottnak tekinthetők. Persze ez nem jelenti azt, hogy vitatható kérdések, új megoldási lehetőségek az egyes problémák-

kal kapcsolatban ezen a téren már ne lennének. Éppen a jelen kötet példája mutatja azt, hogy ilyenek még ma is vannak, sőt eddig ismeretlen szövegek felbukkanásával is számolhatunk. De a Balassira vonatkozó adatok viszonylagos gazdagsága ellenére hiányzik életművének átfogó marxista értékelése. A költő verseinek végtelen érzelmi és gondolati gazdagságán kívül talán emiatt van az, hogy a róla szóló kisebblegetű áttekintő munkák, Fekete Sándor előszava éppen úgy, mint a nemrég elhangzott ünnepi megemlékezések, annyi érdekesen újat tudnak róla mondani.

Fekete Sándor bevezetéséről az első benyomásunk az, hogy szép. Ha nem félnénk attól, hogy ismertetésünk túlságosan hosszúra nyúlik, kedvünk volna stílusát részletesen elemezni. Eleven, színes esszéstílus. Színesége nem a kívülről ráaggatott metaforákból, élenksége nem a szubjektív érzések villódzásából adódik, hanem a gondolat gazdagságából. Ezért jó. Látja a dolgok belső ellentmondásait, és éppen ez az, ami érdekli. Sok helyén szinte érezzük a megszülető ötlet, a felfedezés örömet. Erénye az is, hogy szeret és tud vitatkozni. Kosztolányi vagy Szerb Antal tévedéseinek bírálatára formái szempontból is a tanulmány legjobb részeihez tartozik. Tudományos és kritikai stílusunk kifejlesztése fontos feladat. Fekete Sándor véleményünk szerint jó irányban indult el.

A bevezetés alapján az olvasó lényegében helyes képet alkothat Balassi életéről, költészetéről, jelentőségéről és helyéről a magyar és a világirodalomban. Különösen az istenes énekekről szóló fejezet igen jó. A polgári irodalomtörténetírás sokszor dicsérte ezeket a verseket, de helyes értékelésüket nem adhatta, marxista irodalomtörténezeink viszont »kényes témának« érezték a kérdést és nem merték az istenes énekeket jelentőségüknek megfelelően értékelni. Fekete nagy

érdeme, hogy először mutatja meg kellő súllyal azt, hogy mennyi merész, polgári jellegű, haladó és világiás gondolat van e versekben. Hogy, érzésünk szerint, az istenes énekek eszmei és költői gazdagságát az ő elemzése sem tárta fel teljesen, az csak Balassi nagyságát bizonyítja.

Az előszónak kétségtelen erényei mellett van néhány kisebb, felületességből eredő szépséghibája. Ilyen például az, hogy félreérti Balassi e sorát: »Véletlen halál ki reánk őrt áll ne fojtsn meg hertelen éltünkben.« Magyarázata szerint itt a költő hosszú életért imádkozik, holott tudni kell, hogy a véletlen szó e helyen még megőrizte eredeti jelentését, vagyis csak annyit tesz, hogy váratlan, olyan amire nem gondolunk előre. Balassi e helyen tehát nem hosszú életet kér, hanem csak azt, hogy ne haljon meg hirtelen, úgy, hogy előtte nincs módja bűnbánatot tartani. Így magyarázta e sort már Eckhardt Sándor is, és értelmezése meggyőződésem szerint vitathatatlan.

Ennél súlyosabb hiba XVI. sz-i latin humanista irodalmunk indokolatlan lebecsülése. Szerinte annak, hogy Oláh Miklósék latinul írtak, első sorban néppellenes politikai beállítottságuk az oka. A kérdés nem ilyen egyszerű. Oláh Miklós politikai magatartása valóban nem volt példaadó. Ezért egy másik humanista, Forgách Ferenc történeti munkájában súlyosan el is ítéli, de szintén latin nyelven. És miért ír latinul Baranyai Decsi János, aki az első kísérletet tette a magyar polgári jogrend kidolgozására, Szamosközy, Bocskay István udvari történetírója, vagy miért vezette letinul gyönyörű lírai naplóját Szenczi Molnár Albert, vagy . . . de a latinul író s népüket ennek ellenére szerető magyarok sorát a XVI—XVII. században szinte a végtelenig folytathatnánk. A kérdés nem ilyen egyszerű.

Abban is érzek egy kis felületességet, ahogy a modern filológiai forráskutatás felett kritikát gyakorol: »Az akadémiai Balassikiadás jegyzetei lépten-nyomon felfedeznek sokszor teljesen véletlenszerű, esetleges párhuzamokat« — írja egy helyen. Ez így bizony túlzás.

Van még egy hiba, amelyért azonban már nem Fekete Sándor a felelős. A kötet egész szerkesztésén érzik valami elsiettség és felületesség. Ez abban nyilvánul meg, hogy az előszó nincs szerves kapcsolatban a könyv többi részével. Így a kiadás kétszer ismerteti a költő életrajzi adatait, egyszer a bevezetésben, egyszer a jegyzetek élén. Ezért vannak apró eltérések az előszóban idézett versek és a közölt szöveg között, ezért történhetett meg az, hogy ugyanakkor, amikor az előszó szerintünk túlságosan is élesen kikel az erőszakolt párhuzamkeresések ellen, a jegyzetek

szórul-szóra átveszik Eckhardt ilyen párhuzamait, még ott is, ahol azok egy népszerű kiadásban valóban feleslegesek, és végül ez az oka annak, hogy a kiadás kronológiai módosításairól az előszó egy szót sem szól, pedig ezek a kronológiai módosítások, ha helyesek, feltétlenül befolyásolják a költő egész pályájáról alkotott képünket.

Nem lett volna-e jobb egyazon emberrel iratni a bevezetést és a jegyzeteket? A sajtó alá rendezést azzal végeztetni, aki az előszót írja, illetve fordítva? A Magyar Klasszikusok sorozat további kötetei számára inkább ezt a módszert javasolnám.

A versek szövegével és a jegyzetapparátussal még nagyobb mértékben meg vagyunk elégedve, mint a bevezető tanulmánnyal. Ez a kötet Balassi verseinek eddig legteljesebb gyűjteménye. Alapja természetesen Eckhardt kritikai kiadása, de felhasználja az 1951-ben Stoll Béla által Keszthelyen felfedezett Balassi-kéziratot is. Ennek segítségével három versnek (51, 82, 87. számúak) a kritikai kiadásánál hitelesebb szövegét tudja adni, s ami ezeknél az apró módosításoknál még többet jelent, közli azt a két gyönyörű versszakot (95. Az erdélyi asszony kezéről, 96. Fulviáról), amelyeket először ebből a kéziratból ismertünk meg. Van még ezenkívül több önálló szövegjavítás (71., 81., 89. sz. vers), melyeket nem részletezünk, egyik sem nagyon fontos, de mind elég elfogadható, közülük néhány Győry Jánostól származik.

A versek ciklikus beosztása (Ifjúság, Losonczy Anna, Új szerelmek stb.) is Eckhardt kiadásán alapul, az egyes költemények időrendjében azonban néhány esetben eltér attól. Ezek közül az eltérések közül a leglényegesebb az, hogy a költő házasságának felbomlása idejéről négy istenes verssel többet eredeztet, mint Eckhardt. E négy vers közül kettő, az »Ó én Istenem, im mi történik . . .« és »Az Szentháromságnak első személye . . .« kezdetű a kritikai kiadás szerint a költő ifjúságában, 1578 előtt keletkezhetett. Eckhardt érve mindkét vers időrendi besorolásánál a versforma állítólagos kezdetlegessége. Az »Ó én Istenem . . .« kezdetű vers az ő jegyzetei szerint: »a jobb ritmusú, de gyengén rimelő zsengek közé tartozik«, Bótanak itt feltétlen igaz a van. A vers nem zsenge, hanem remekmű. Ilyet kezdő költő nem írhatott. Ott van benne az önmarcangoló bűnbánat, az Istennel való keserű vita és alku, a bátorságról való könyörgés, mindaz ami Balassi legjobb, legkiforrottabb istenes énekeire jellemző. Nincs benne egyetlen henyé vagy sablonos sor vagy szó sem. Hogy a virtuóz rimelés hiányzik? A vers éppen akkor lenne gyengébb, ha ez is megvolna. Aki az életéért, becsületéért vitatkozik a sorssal, nem ér rá csengő

rimeket faragni. A puritán rimelés e versben, meggyőződés szerint, tudatos, a mondanivaló hitelét erősíti. Az Atyaisten himnusza (Az Szentháromságnak első személye...) nem annyira tökéletes, mint az előbbi költemény. Versformájában valóban érzünk valami egyenetlenséget, ami onnan ered, hogy tizenegy szótagos sorai négyféle belső ritmust követhetnek minden rendszer nélkül. Az ilyenféle ritmika főleg a Balassit megelőző költészet sajátja, és nála még fiatalabb éveiben is igen ritka, de nem feltétlenül a költői gyengeség vagy gondolatlanság jele, — gondoljunk csak Zrinyire. A forma tehát Eckhardt mellett vall, a tartalom viszont Bóta mellett. Az elkésredettség, reménytelenség és a kitzasztottság érzése, amely ebben a versben tükröződik, Balassi életében a szerencsétlen házasságát követő bajok előtt alig volt indokolt, s a költő zaklatott lelki állapota a forma lazaságát is megmagyarázhatja. Ezzel a verssel kapcsolatban még egy kérdést fel kell vetnünk. Az Atyaisten himnusza egy versciklusnak az első tagja. Ezt a ciklust, amelyet a költő maga állított össze, a kritikai kiadás az anúgy is bizonytalan időrend kedvéért szétszórta, pedig a három versnek együtt külön jelentősége van, s összetartozásuk igen szoros és hangsúlyozott. Balassi a Szentháromság ciklusban egész költészetének summáját akarta adni. Az Atyaisten az a sors-isten, akivel egész életén át vitázott, a Fiú a vitéség istene a Szentlélek a szerelemé. E három versben tehát Balassi egész költői világát vetíti az istenfogalomba. Miért nem lehetett ezt a három verset egymás mellett kiadni, nem tudom. Hiszen ezen az alapon a Júlia ciklust is szétszórhatjuk, ha sikerül bebonyozítani, hogy Balassi nem keletkezésük sorrendjében állította őket össze, vagy, hogy velük egyidőben más verseket is írt. Már Eckhardt eljárását sem éreztem helyesnek ezzel a három verssel kapcsolatban, de Bótáé még bántóbb. Hogy a valóban kicsit későbbi Szentlélek-himnuszt külön közli, nem is rovom fel, de bebonyozítja, hogy az Atya- és a Fiúisten himnusza egy időben keletkezett, és mégis közéjük rak egy szerelmes verset. A kritikai kiadás eljárását még lehetett magyarázni a következetesen alkalmazott kronológiai elvvel, — bár a legjobb elv is hibás lesz, ha mereven alkalmazzuk —, de ezt még azzal sem lehet.

Szintén tartalmi érvek alapján ide sorolja Bóta László az »Ó én kegyelmes Istenem...« kezdetű verset és a XLII. zsoltár fordítását. Eckhardt 1590—92 körülről származtatta e két művet, anélkül, hogy keletkezésük idejét határozott tartalmi vagy formai érvekkel bizonyította volna. Időrendi besorolásának alapja végeredményben az a Rimayra vissza-

menő, és a költő nem egy életrajzi adatával, levelével is támogatható nézet, hogy Balassi utolsó éveiben súlyos anyagi bajokkal küzdve, egyedül elhagyatva és bizonyos fokig célja-vesztetten élt. Hogy ez a kép helyes-e, arra a kérdésre még vissza fogunk térni. Ha elfogadjuk ezt a nézetet, akkor valószínűnek kell tartani azt is, hogy Balassi pesszimiztikus hangú istenes énekeinek egy része életének ebben a szakaszában keletkezett. A nehézség akkor jelentkezik, amikor meg kell állapítanunk, hogy melyek azok a versek, amelyeket ebből a korszakból datálhatunk. 1589—94-ből csupán három istenes éneket ismerünk, aminek keletkezési ideje biztosnak tekinthető: a »Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten...« és a »Kegyelmes Isten, kinek kezében...« kezdetűeket, ezeknek záróstrófája pontosan megmondja szerzésük idejét, valamint az LI. zsoltárt, amelyről Rimay tanúsítja, hogy azt a költő halálos ágyán írta. A többi kései istenes énekek (Eckhardt kiadásában a 88., 89., 91., 92., 93., 94. számúak) általában nem találhatunk olyan tartalmi vagy formai elemeket, amelyek élesen elválasztanák őket a házasságával és pataki várfoglalásával kapcsolatos bajokban szerzettektől, sőt nem egy közülük határozottan olyan motívumokat tartalmaz, hogy azok alapján inkább az 1584—88 közötti időszakba lenne sorolható. A megáláztatásra, szegényvállásra, a rágalmazó kevély ellenségre utaló sorok, amelyek ezekben a versekben állandóan fel-fel tűnnek, legalább olyan joggal vonatkoztathatók a házasság utáni bajokra, mint az utolsó évek nehézségeire. Ugyanígy a 27. és 148. zsoltárban megnyilvánuló optimista hangot is könnyen kapcsolatba hozhatjuk Balassi 1588-as felmentésével a felségértés vádjá alól. Természetesen a zsoltárfordítások tartalmából biztosan következtetni keletkezésük idejére csak akkor lehetne, ha előzőleg alaposan összehasonlítottuk volna őket az eredeti szöveggel, és világosan látnánk azt, hogy mennyiben módosul bennük az eredeti mondanivaló. Ez nem könnyű feladat, sőt a 42. zsoltár esetében az is kérdéses, hogy egyáltalán megoldható-e, mivel itt az alapszöveget sem sikerült még pontosan meghatározni.

Ezen megfontolások alapján az új kiadás időrendjét legalább olyan jogosnak érezzük, mint az Eckhardt-félt, sőt az »Ó én kegyelmes Istenem...« kezdetű vers esetében feltétlenül jobbnak tartjuk. Ezt az éneket Bóta László ugyanis a szöveghagyomány-nak megfelelően a »Lelkemnek hozzá való...« kezdetű mellett közli. E két vers hangulati rokonságát már a XVII. századi kiadók is felismerték. Erre utal az »Ó én kegyelmes Istenem...« kezdetű ének címe a pozsony

kiadásban: »Mégis azonról«. Általában, bizonytalan keletkezési idejű versek esetében, meggyőződésem szerint, az egyedül helyes eljárás, ha a kiadó a szövegahagyomány sorrendjére támaszkodik, s a kronológiára vonatkozó hipotéziseit csak a jegyzetekben közli. Kár, hogy ez a szempont sem a kritikai kiadásban, de még a Magyar Klasszikusok Balassi-kötetében sem érvényesült mindenütt.

A 42. zoltár keletkezési idejével kapcsolatban szintén elég tetszetősnek érzem Bótának a jegyzetben közölt érveit. Ugyanakkor hangsúlyoznom kell azt, amit már az imént említettem, hogy egyrészt hasonló érvek alapján a 89–91-es lengyelországi tartózkodás idejéről és az utolsó évekből még néhány vers előre kerülhetne ebbe az időszakba, másrészt e zoltárfordítás, és általában a fordítások esetében, a versek tartalmából csak alapos szövegegybevetések után lehet megbízható érveket kovácsolni keletkezési körülményeikre vonatkozóan.

A most tárgyalt kronológiai módosításokhoz viszonyítva a többi eltérés Eckhardt időrendjétől kisebb jelentőségű. Az új kiadás a Deo vitae mortisque arbitro című ének versformájának azonosságát is figyelembe veszi a »Rémenségem nincs már nekem...« kezdetű ének versformájával. A német vilanellának, mely ez utóbbinak dallamát szolgáltatta, megjelenési idejét pontosan ismerjük. Az azonos versforma nyilván azonos dallamon alapul, így a Deo vitae mortisque arbitro keletkezési idejének új meghatározása is szilárdnak látszik. Különben az egész eltérés legfeljebb egy-két év, s a kronológiának ez a módosítása Balassi költői fejlődéséről alkotott eddigi képünkön alig változtat.

Még kisebb fontosságú az a módosítás, hogy a »Most adá virágom...« kezdetű ének valamivel hátrább kerül, mint a kritikai kiadásban volt, már a Losonczy Annához írottak közé. E verset mindkét kiadó 1578 körülről eredezteti, és a Losonczy Annára vonatkozó értelmezést jegyzetében már Eckhardt is lehetségesnek tartja.

Ezek lennének az új kiadás kronológiai változtatásai. Az egész összesen hat versre terjed ki, és mint látjuk, valamennyi eléggé indokolt. A módosított kronológia mindenütt legalább olyan elfogadható, mint a kritikai kiadásé volt, némely esetben pedig határozottan jobb.

Mielőtt az eddig csak a Magyar Nyelv 1952-es közleményéből ismert, kötetben tehát most először megjelent, két vers problémáira rátérnénk, néhány kisebb hibát kell megemlítenünk. A 28. sz. versnek a főszövegben való közlése, nézetünk szerint indokolatlan. E kétsoros töredéknek a helye a jegyzetben volna, az ott hozott többi apró

fragmentum között. E versmaradvány bármennyire is fontos, de annyira töredékes, hogy annak az olvasónak, aki nem tudományos kutatás céljából, hanem csak a versolvasás gyönyörűségéért forgatja Balassi műveit, nem sokat mond.

A jegyzetek általában jók, a megértéshez szükséges tájékoztatást mindenütt megadják az olvasónak. Stílusuk helyenként érezhető egyenetlenségein kívül egyedüli hibájuk, hogy túlságosan a kritikai kiadás jegyzeteihez tapadnak. Ezért, mint már említettük, némely helyen olyan forrásokra és irodalmi párhuzamokra való hivatkozásokat közölnek, amelyekre itt nincs szükség. Egyik másik verssel kapcsolatban a szövegahagyomány ismertetése is túlságosan bőbeszédű s a krokodilkönny, hattyúdal vagy a pelikán madár esetében sem kellett volna Temesvári Pelbártot, Fulgosiust, vagy a Physiologust felvonultatni. E példák közhelyek voltak Balassi idejében, sőt még ma is azok, a középkortól kezdve Petőfiig és máig számtalan író élt velük, forrásuk meghatározása nem egy népszerű Balassi-kommentár feladata. Az egyszerű olvasó számára e néhány esetben egy rövidebb magyarázat hasznosabb lett volna.

Valamivel bővebb méltatást érdemel az a két vers, amelyek Stoll Béla felfedezése nyomán itt került először a költő összes versei közé. A Fulvia-ének keletkezési idejének meghatározása a versben levő utalások és az 1593. márc. 21-i levél alapján egészen biztos, a másik versé is nagyon valószínű. Részletes esztétikai elemzésükre itt nincs hely, aki egyszer olvasta őket, érezhette, hogy Balassi legszebb szerelmes verseihez méltó renekművek. Ami meglepő bennük, az a fiatalos hang, és változatlan heveségű szenvedély, amely a korábbi szerelmes verseket is oly vonzóvá tette. A költő már abban a korban van, amelyben Vörösmarty a »késő vággyról« dalolt, és mennyi baj és csalódás van már mögötte. E verseket ismerve valami különös súlyt kapnak Istvánffy szavai, aki az Esztergomnál halálos sebet kapó 40 éves férfit »lelkes ifjúnak« nevezte. A történetíró, lehet, hogy csak hallomásból ismerte a poétát, de talán mégsem tévedett.

Utolsó éveit két verstöredékkel egészen új megvilágításba kerülnek. Eddig csak komor zoltárokat ismertünk tőle ebből az időből, s most kiderül, hogy ezeknek keletkezési ideje nagyon is bizonytalan, s ugyanakkor előkerül két friss, fiatalos szerelmes vers.

Balassi utolsó éveiről hiteles tanúink eddig csak pöriratai és levelei voltak, amelyek magánéletének ugyancsak sok nyomorúságáról, bajáról panaszkodtak, meg Rimay,

aki szerint a sebesült költő, hazája sorsa miatt is kétségbeesve, kívánta a halált, és egy jezsuita, ki az »ars bene moriendi« exemplumát mintázta meg róla. A kép bizony nagyon komor volt, s az a néhány vonás, ami talán másra engedhetett következtetni, igen halvány.

Az új kiadás a Fulvia-verseket beillesztve a költő összes művei közé és a kései istenes énekek kronológiáját bizonytalanná téve, mégis ezekre a vonásokra hívja fel a figyelmet. Meg kell néznünk, hogy milyen is volt Balassi helyzete utolsó lengyelországi útján, majd a 90-es években itthon, és milyen lehetett érzésvilága.

Illésházy István szerint az anyagilag teljesen tönkrement költő, akitől Balassi András utolsó birtokait is el akarta perelni, 1589 szeptemberében »solus omnino insidens equo noctu discessit« az országból. Ugyanakkor azonban más adatok nagyon kétségessé teszik azt, hogy valóban teljesen egyedül, szerelmi bánata és Balassi András zaklatásai miatt, szökve távozott. Inkább egy, Balassi életében újszerű, valószínűleg elég nagyarányú kísérletére kell itt gondolnunk saját sorsának megfordítására.

A lengyelek és törökök között háború készült. Balassi természetesen megpróbált a lengyel hadseregben elhelyezkedni. Az erre vonatkozó adatok és források közismertek. Mégsem árt őket közelebről megvizsgálni. Két levélét ismerjük ezzel kapcsolatban. Mindkettőt Zamojszki lengyel kancellárhoz írta, az egyiket a maga ügyében, a másikat Wesselényi Ferenc nevében, ajánlólevélül öccse, Balassi Ferenc számára.

Az első levélből megtudjuk, hogy Lengyelországba nem magától ment, hanem Báthori András, Wesselényi Ferenc, Zamojszki kancellár és a lublini palatinus hívták. Nem valószínű, hogy egy magányos vitéz, vagy az echos versében emlegetett nyolc ifjú legény részvételét a török háborúban négyen is fontosnak tartották a legelőkelőbb lengyelországi urak közül. És valóban, a levélben Balassi nemcsak saját zsoldjáról tárgyal, hanem mindazokról, akik, ígéretük szerint, »ex praesidio Ungariae« jönnek majd hozzá, »si quidem de stipendio certam infallabilemque rationem iniret«. A levél hangja igen magabiztos. A szolgálat feltételeit a költő szabja meg a lengyeleknek. Így csak olyan ember beszél, aki tudatában van a maga erejének.

A másik irat ennél még érdekesebb. Az öccse számára szerkesztett ajánlólevél felsorolja Balassi Ferenc Egerben szerzett érdemeit. Külön kiemeli, hogy »vivit . . . vel cum infimo milite coniunctissime,« majd a következőket mondja: »Mert ha egyetlen és magányos katonának, ki bármilyen vitéz, elmaradása a bajban levő ország számára

aligha látszik nagy kárnak, miként jelenléte sem olyan nagy segítség, mégis mivel a katonák annyira ragaszkodnak hozzá, és követik őt, és nincs olyan nehéz dolog, amelyet ne . . . szívesen tennének és túrnének el, . . . bizony nagyban segítene az ország mostani nagy bajában,« ha Ferencet is zsoldba fogadnák. A két levél alapján nyilvánvaló, hogy Balassi Bálint jelentős magyar csapat toborzását ígérte a lengyeleknek, főleg az egri katonák közül, s e csapat megszervezésében és vezetésében szüksége volt testvére segítségére is. Mind a két idézett levél 1590. május 9-én kelt. Így Takáts Sándor feltevése igen valószínű, aki összefüggést lát Balassi Bálint tevékenysége és Ernő főherceg május 9. és 21-i rendeletei között, amelyek szigorúan megtiltják a Lengyelország számára való katonatoborzást.

Balassi Bálint Egerben, tudjuk, 50 lovasnak volt a parancsnoka, a pataki várfoglalást 20 emberrel hajtotta végre. A megfogytakozott vagyonú poéta saját familiárisaiból, vagy azokból a katonákból, akiket a bécsi hadvezetés bármikor is rábizott, sohasem tudott volna akkora csapatot összeállítani, hogy az »*magnopere huius reipublicae calamitatis modernae subvenire posset*«.

De Balassi nem is erre gondolt. Ismeretes egy jelentés kivonata 1591 januárjából, amely szerint Balassi Kürtössy Zsigmondot és az egész korponai őrséget hívta magához.

A Lengyelországba utazó költő tehát úgy áll előttünk, mint a magyar végvárakban megélni nem tudó egyszerű katonák, az ajánlólevél kifejezése szerint »infimi milites«, egy jelentékeny csapatának képviselője.

Itthon egyelőre béke van. A zsoldot rosszul fizetik, s a portyákat tiltja a bécsi haditanács. Magyar katona emberi megbecsülést, biztos zsoldot és győzelemre képes vezetést Mátyás óta először Báthori István Lengyelországában kapott, természetes, hogy most ismét Lengyelország felé tekintenek, különösen ha ott nem poroszok és oroszok ellen, tehát végeredményben idegen érdekekért készül a háború, mint Báthori alatt, hanem a közös ellenség, a török ellen.

Három évvel vagyunk csak a Bocskay felkelésbe torkoló 15-éves háború kitörése előtt. E hatalmas küzdelemnek jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Ekkor válik először nyilvánvalóvá a török hatalom gyengülése, s ekkor lepleződik le a nemzet előtt végleg a Habsburg politika rosszindulatú volta. Ebben a törökellenes felszabadító hadjáratnak induló, és németek elleni forradalommal fejlődő háborúban az idestova 100 éve folyvást csak pusztuló magyar népről szinte váratlanul kiderült, hogy

mindig csodálatos katonai erővel rendelkezik, két világhatalommal szemben is meg tudja védeni maradék területét és függetlenségét, mert e két hatalom birkózásában a döntés attól függ, hogy ő ki mellé áll.

A magyar nemzet számára a modus vivendi az egész következő századra Bocskay népi hadserege biztosította. A hajdúszabadság kivívásával a magyar nép egy jelentős rétegének ekkor sikerült először áttörni az 1514-ben rákényszerített második jobbágy-ság bilincseit.

Az a katonaréteg, amelyik ezt kivívta, már nem azonos a XVI. század végvári katonaságával, bár részben belőle fejlődött ki. A XVI. századi végvár még feudális képződmény. Ellátásának egyedüli biztos alapját a hozzátartozó földek parasztságának szolgáltatásai képezik. A tisztek szinte kivétel nélkül birtokos nemesek, a vár gyakran a kapitány tulajdona, s a zsoldot is sokszor a parancsnok fizeti, saját vagyonából, vagy a zsákmányból, amelyet bizony még Zrínyi Miklós vagy Dobó István sem mindig ellenséges területen szerzett. Így a vár katonasága nem egyéb, mint a parancsnokló nagybirtokos feudális fegyveres kísérete. Ha aztán a vár idegen kapitányt kap, vagy a legénységet külföldön toborzott zsoldosokkal töltik fel, ez a viszony azonnal felbomlik, és helyébe a zsoldos és kenyéradója üzleti kapcsolata lép, ami feltétlenül rossz, mert a magyar végvárakat rosszul fizetik. A végvárak züllesztésének, gyengülésének oka a század végére a Habsburgok rosszindulatú politikáján kívül az is, hogy ez a feudális jellegű védelmi rendszer elavult.

Az ország legfontosabb várai, Esztergom, Győr, Veszprém, Székesfehérvár, Kanizsa, Eger a kilencvenes években szinte évenként cseréltek gazdát, ami azt bizonyítja, hogy komoly háborúban értékük már igen csekély. A döntő szerep a mindkét részről felvonultatott nagy mezei hadaké lett, s hogy végleges győzelmet ezekkel egyik fél sem tudott elérni, az csak az osztrák és török hadvezetés tehetségtelenségét bizonyítja. Hogy jó hadvezér kezében az ilyen seregek mit érnek, azt Bocskay megmutatta, amikor néhány hónap alatt megtisztította hajdúival az országot a némettől.

A Bocskay-felkelés azt bizonyítja, hogy a XVII. század első éveire már megvolt az a magyar katonaréteg, amelyik ezeket a merőben új feladatokat meg tudta oldani. Kialakulása máról holnapra nem történhetett. A Bocskay zászlaja alá gyülekezett nagyszámú hajdú között feltétlenül sok volt a háború pusztításai miatt földönfutóvá vált paraszt, de seregének magja régi hivatásos katonákból kellett hogy álljon. Azt hiszem, nem tévedek, ha azt állítom, hogy az új

magyar katonaszellem éppen a pusztuló végvárakban született meg.

A feudális várrendszer amúgy is bomlál-nak indult volna, már csak a fejlődő haditechnika és a védelem központi megszervezésének szükségessége következtében is. Ezt a bomlást az osztrák hadvezetés idegen parancsnokok behelyezésével csak gyorsította. A magyar katona részére a szolgálat mégsem válhatott közönséges zsoldos szolgálattá, mint a német landsknecht esetében, hiszen a török elleni védekezés nemzeti ügy volt, nemzeti ügy, amelynek erkölcsi értékét és saját egyéni sorsával való szoros összefüggését a legegyszerűbb vitéz is könnyen megérthette és átérezte.

A végvári katonaság feudális szervezetének bomlásakor a régi várurak szerepét, mint láttuk, a bécsi haditanácstól függő hivatalos vezetés nem tudta, és nem is akarta átvenni. A magyar katona viszont továbbra is harcolni akart, és harcára a nemzetnek szüksége is volt. Ezek a körülmények indították meg azt a spontán folyamatot, amelynek eredménye a hajdúság szervezetének kialakulása lett. E fejlődésben nagy jelentősége van annak is, hogy ugyanakkor, amikor a Habsburgok a magyar katonaság felszámolására, elzüllesztésére és idegen zsoldosokkal való pótlására törekedtek, a magyar katonaréteg állandóan újabb paraszti és tönkrement nemesi elemeket vett fel magába, száma nem hogy csökkent volna, hanem egyre növekedett. Ezeknek az embereknek a katonáskodás biztosított egyedül lehetőséget a társadalmi felemelkedésre, vagy legalábbis a pusztá megélhetésre. Egyre nagyobb lett tehát azoknak a katonáknak a száma, akik egy-egy közülük kiemelkedett vezér, vagy hozzájuk húzó nemesi tiszt vezetésével csoportosan kerestek szolgálatot, ha itthon nem lehetett, hát külföldön. A székelyeken kívül ezekből az emberekből toborozta csapatait lengyel királykódása alatt már Báthori István is. Ezekben a Báthori-féle hadjáratokban kezdhették tanulni a magyar vitézek azt az újabb haramodort, amely a várvédelmek és portyázások hosszú korszaka után, a század legvégén a török háborúban és a Bocskay-felkelésben aztán itthon is alkalmazásra került.

Az ímént idézett két levél tanúsága szerint, a Balassi testvérek ezzel, a feudális viszonyok közül kiszakadóban levő, új, demokratikusabb szervezet felé tapogatózó, katonaréteggel vannak szoros kapcsolatban.

Nem állítom azt, hogy ez a kapcsolat most keletkezett. Ismeretes az, hogy Balassi Bálint már egri szolgálata alatt milyen jó viszonyban volt vitézeivel, de most e viszony valami korábban nem tapasztalt súlyt kapott. Balassi társadalmi pozíciójának visz-

szaszerezésére eddig két lehetőséget ismert: a gazdag házasságot, vagy a várkapitányi kinevezést, amit a császártól várt. Miután egyik sem sikerült, most kizárólag a hozzá csatlakozó vitézek segítségével próbálja jövőjét megalapozni. A Balassi testvéreket követő katonák, a Ferenc számára irt ajánlvélével szerint, főleg eriek lehetnek. Ez a magyarázata annak, hogy a költő ebben az időben annyit emlegeti Egert, holott az egri szolgálattól már körülbelül hét éve megvált. A fenti megfontolások alapján azt a feltevést is nagyon valószínűnek tartom, amelynek jegyzeteimben Bóta is helyt ad, hogy a Végék dicséretét Balassi már 1589-ben, Lengyelországba utaztában írta katonái számára.

A lengyel urak jó reményekkel kecsegtethették Balassit és társait. Négy évi szerződést ígérhettek neki, ezért írja Illésházy-nak azt, hogy négy évig nem szándékozik hazatérni. A háború azonban elmaradt. A Coeliának való udvarlás, s a lengyel urakkal és hercegekkel való nyájasság nem tudta már Balassit tartósan kielégíteni. Életének korábbi kudarcait, istenes verseinek tanulsága szerint, ellenségei rosszindulatával, vagy saját vétkeivel magyarázta. E lengyelországi kísérlet meghiúsulásának oka viszont az általános politikai helyzet módosulása volt. A saját és vitézei sorsán való töprengés vezethette Balassit a politika elméleti kérdéseire. Tudjuk, Braunsbergben nagy érdeklődéssel olvasta Macchiavelli és egy vele vitatkozó szerző írásait a »politikai tiszteknék igazgatása módjáról«. A két könyvet még Rimaynak is megküldte, hogy az ő véleményét is kitudja felőlük. Korábbi adatunk nincs arról, hogy Balassi ilyen kérdésekkel behatóan foglalkozott volna.

Közismert dolgokat citálhatok, de talán ebben az összefüggésben új magyarázatot kapnak.

Balassi utolsó éveiben jó barátságban volt a jezsuitákkal. Az erre vonatkozó adatokkal az irodalomtörténetírás mindmáig nem tudott mit kezdeni. Ha katolikus hitre térése csak érdekből és kényszerből történt, miért barátkozott össze az ellenreformáció leg-harciasabb rendjével, ha pedig meggyőződésből közeledett a katolikus valláshoz, miért nem adott hangot e meggyőződésének verseiben is? Ezekre a kérdésekre egyik felfogás hívei sem tudtak kielégítő választ adni. Talán közelebb jutunk a megoldáshoz, ha figyelembe vesszük azt a politikai szerepet, amelyet a jezsuiták ebben az időben játszottak. E rend a Katolikus Egyház hatalmának megszilárdítása érdekében közvetített a Báthoriak és Habsburgok között. Erdély és a királyi Magyarország együttműködése és hathatós külföldi segítség,

akár német, akár lengyel, feltétlenül szükséges előfeltétele volt minden eredményes török elleni támadásnak. A jezsuiták éppen ezeknek a feltételeknek a megteremtését ígérték a magyarságnak. Hogy ez a politika a török kiverése helyett Basta pusztításaihoz vezetett, azt ekkor, 1590 körül, még senki sem látta előre. Balassi számára a török háború létérdek volt. Lehetővé tette volna, hogy vitézségével, katonai képességeivel, esetleg egy önálló, maga toborozta csapat élén, jó hírt, megbecsülést szerezzen magának, és vagyonát is gyarapítsa. Jezsuita barátsága így talán azzal magyarázható, hogy politikai szövetségest látott bennük, akikkel a közös célért, mely az ő számára a török kiverése volt, együttműködhetett. E közeledés politikai természetét, legalább is 1590 körül, úgy hiszem, döntő módon bizonyítja az, hogy a braunsbergi jezsuitáktól nem hitbuzgalmi műveket, hanem Machiavelli könyvét küldte haza, és talán, bár e kérdésben csak alaposabb kutatások után mernék állást foglalni, még Campianus hitvitázó iratának fordítására is csak ilyenféle megfontolások alapján vállalkozott. A katolikus vallás terjesztését szolgálta, mert az adott időpontban így látszott, hogy katolikus vezetés alatt valóban létrejött egy olyan szövetség, amely a török fölött győzni tud. Ha megérte volna a politika csődjét, valószínűleg ő is Magyarai és Bocskay álláspontjára helyezkedik. Nem tudom elképzelni Balassit a katolikus Habsburg politikát még az ország érdekeivel szemben is kiszolgáló Pázmány vagy Istvánffy szerepében.

Ha a lengyelországi kísérlet nem is sikerült, de a magyar viszonyok a 90-es években a kívánt irányba fejlődtek. Ez adja meg a néhány biztos datálású kései istenes ének meglepően higgadt és végső soron bizakodó hangját. A bujdosásba, vagyis a lengyel-török háborúba induló költő a »pusztában zsidókat vezérlő jó Istenhez« fohászkodik, ahhoz az Istenhez, aki választott népét az »igéret földébe vezérelte szépen«. Reményeiben e háború meghiúsulása után sem akar kételkedni. Az Oceanum mellett, 1591-ben, fel-fel bukkano kételyeinek elmúlásáért fohászkodik:

Mi hasznod benne, ha veszélyre jutok
kétség miatt ...?
Add meg énnékem én reménységem szerént
való jódot.

Balassinak utolsó éveiben voltak reményei, és nem volt egyedül. Ott álltak mellette humanista író-barátai, első sorban Rimay, aztán talán az a 8 ifjú legény, akikkel »a magyar versen való versszerzesen« vetekezett, a horvát Poszedarszky meg Batthyány Ferenc, aki szintén verseket kért tőle, és végül irodalmi műveltségét is méltányolni

tudó politikai barátai, a türóci jezsuiták. És ezen a viszonylag még mindig szűk irodalmi körön kívül maga mögött érezhette »igaz atyjafiát«, öccsét s a vele »coniunctissime« élő »sok jó vitéz legényt« Egerből és máshonnan, akik készek voltak őt még idegenbe is követni, s akik számára az 1593-ban kirobbanó új török háború, ugyanúgy, mint a költő számára, még fényes lehetőségeket ígért. Talán ezért tudott holtig fiatal szívvel szerelmes maradni, és ez adott neki erőt, hogy utolsó leveleiben, bár keserű szájjal, de gúnyolódjék még saját nyomorúságán is.

Ezek alapján »Balassa Bálintnak Esztergom alá való készülletit« is egy kicsit más-képp képzelem el, mint ahogy azt Rimay leírta. Ezen a versen valami végtelen elkeseredés ül. A legnagyobb magyar költő nem találja helyét hazájában. »Ob denegatos praestitae fidei honores et laborum exantlaturum retento praemio« elkeseredve elmegy Esztergom alá — meghalni. Rimay keserősége jogos. Ő már láthatta, amikor e művet írta, annak a háborúnak kudarcát, amelyikben Balassi életét áldozta, de Balassi nem így érezhetett. Számára az egész országban lelkesedéssel fogadott új török háború a régi várt nagy »occasio« volt vitézségének megmutatására, és hazája sorsának megfordítására. Balassi eredeti lelkesedésének tüze még Rimay keserű versén is át-átizzik:

Látván szép hazámnak
Hogy ki-ki oltalmára
Fegyvert készít, s megyen
Megszabadulására,
Szívem repös, vidul,
Csaknem lábra indul,
Oly vig minden javára.

Az te szent Fiadért
Láss engem is oly jóval,
Szolgálhassak néki
Értékkel, haszonval,
Lássam szabadságát,
S bár érje halálát
Vigan éltem azonnal.

Igen, így indulhatott a költő, akit Istvánffy nem tud másnak elképzelni, mint »impiger iuvenisnek«, Esztergom ostromára. A vers többi részén uralkodó lemondó keserűség már Rimayé.

»Tamen, mi pater, id decrevimus, ut sic fiat« — mondta a haldokló poéta az őt vigasztalni próbáló jezsuitának. Ha ezeket a szavakat az imént idézett két strófa mellett olvassuk, különös súlyt kapnak: »Ezt akaruk: hogy hazánk szabad legyen, ha kell halálunk árán is.« A költő a haza sorsában még halálos ágyán is bizik.

Különben Dobokay leírásához is fér némi kétség. A jezsuita kitűnő megfigyelő volt, és remek emlékezőtehetsége lehetővé tette, de épületes olvasmányt akart csinálni a megtért híres bűnös és eretnek katolikus halálából. Régi hagyományai vannak e műfajnak az egyházban. A híres bűnösök Lactantius óta csak kétféleképp halhatnak meg, vagy az ördög viszi el őket, miközben a pokol kínjait érzik már kimúlásuk előtt, vagy, hogy az Isten csodálatos kegyelmét demonstrálják, boldogan halnak meg, miután a legortodoxabb hitvallást tették. Nem kételkedem abban, hogy Balassi keresztény módon halt meg, de hogy katolikus módon, az már nem biztos. Dobokay, ahol csak teheti, Balassi saját szavait idézi, de mikor arról ír, hogy a haldokló költő Szűz Máriát hívta segítségül, nem idéz. Balassi minden szava nagyon mély benyomást tehetett rá, különös, hogy éppen ezekre nem emlékezik pontosan. E tipikusan katolikus fordulatok az istenes versekből is mindig hiányoznak, az utolsó zsolnárból is.

Ez az utolsó zsolnártól való átdolgozás különben a világirodalom egyik szinte páratlan csodája. A költő az elüszkösödött sebek szörnyű kínjai között tollat fog és ír. Aki ezt meg tudta tenni, annak rettentő hitének kellett lenni a maga költői hivatásában, abban, hogy az ő verseire valakinek szüksége van mint a kenyérre. Istennel a dolgát egy néma fohászodással is elintézhette volna, ez a vers az embereknek szól, az embereknek akar valami szépet adni, példát és bátorítást. Hogy mit jelentettek e korban a zsolnárok, különösen a protestáns gyülekezeteknek, azt jól tudjuk. Vitéz társaira, vagy talán egész nemzetére gondolt a költő, mikor végső ereje irtózatossá megfeszítésével megírta ezt a zsolnárt, hogy azt énekelve rá emlékezzenek, lelkük megtisztuljon a kintől és büntől.

Az új Balassi-kiadás juttatja sok emberhez el először első nagy költőnk verseit és Balassi élete utolsó szakaszáról mintha egy új, az eddiginél helyesebb kép körvonalait sejtetné. Ismertetésem végén ezeket az új vonásokat próbáltam határozottabban megrajzolni. Lehet, hogy egyes megállapításaim vitathatók, de annyi bizonyos, hogy a versek időrendje és vele kapcsolatban az élettrajz néhány kérdése még nincs véglegesen megoldva. Remélem, hogy az új kiadás által felvetett problémákhoz hozzá fognak szólni Balassi életének régi, és nálam sokkal hivatottabb kutatói is, s ha ez bekövetkezik, akkor elmondhatjuk, hogy a Magyar Klasszikusok sorozatának ez a kötete, nem egy korábbihoz hasonlóan, a tudomány fejlődéséhez is hozzájárult valamivel.

Pirnat Antal